

ВПЛИВ ЕКСПОРТООРІЄНТОВАНОЇ ТА ІМПОРТОЗАМІННОЇ СТРАТЕГІЇ НА ХАРАКТЕР І НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

І. І. Пузанов,

*доктор економічних наук, професор, заступник завідувача
кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності,
Національна академія статистики, обліку та аудиту*

У країнах, що розвиваються останні три десятиліття відбуваються прогресивні структурні зрушення в промисловій структурі; знижується частка добувної промисловості, яка у все більшій мірі працює на внутрішній ринок, зростає частка обробної промисловості, а в ній – питома вага галузей, орієнтованих теж в основному на внутрішній ринок. Ці зрушення в певній мірі свідчать про те, що в економіці країн, що розвиваються поступово формується національний відтворювальний комплекс і що вже неможливо беззастережно трактувати їх як аграрно-сировинний придаток центрів світового капіталістичного господарства.

Розвиток промисловості в країнах Азії, Африки та Латинської Америки базувався скоріше на заміщенні імпорту або розширенні експорту, ніж на розвитку внутрішнього ринку як такого, тобто переважно на зв'язках цих країн з світовим ринком. Крім того, він значною мірою орієнтувався на споживчий попит порівняно нечисленних заможних верств населення і відповідав, як правило, капіталомісткій моделі. Все це разом узятє зумовило не тільки вузькість бази економічного розвитку в більшості країн, що розвиваються і слабкість працепоглинаючих можливостей промисловості, а й досить значні перепади в темпах її зростання, залежність економічного розвитку від кон'юнктури світового ринку.

З проведенням аграрних реформ осередки сучасних продуктивних сил, які формувалися спочатку у промисловості, стали виникати і у сільському господарстві. Як наслідок цього, і сільське господарство опинилося в сфері активного впливу на нього зовнішнього фінансування. Його роль зростала й тому, що розвиток сучасних форм господарства у аграрній сфері виявився нездатним вирішити ні продовольчу проблему, ні проблему зайнятості. У результаті наростання продовольчого дефіциту в країнах, що розвиваються, збільшувався імпорт продовольства з розвинених у промисловому відношенні країн, росла продовольча залежність багатьох країн, що розвиваються, створювалися умови для проведення неоколоніальної політики.

Однак основні структурні диспропорції у економіці цих країн, особливо в промисловості, пов'язані з залежним характером зовнішньоекономічних стосунків, не були подолані. Хоча промисловість розвивалася випереджаючими темпами, збереглася головна диспропорція у їх відтворювальному процесі – невідповідність між фондами відшкодування та накопичення, що визначають сумарні потреби цих країн у припливі коштів виробництва, і розвитком галузей, обумовлених застосуванням досягнень технологічного прогресу, який визначає розміри припливу фінансування з внутрішніх джерел. Така одна з причин посилення залежності від імпорту промислової продукції.

У більшості теоретичних досліджень останнього часу зростаюче місце відводиться питанню про те, за яких умов зовнішня торгівля держав з невисоким рівнем економічного розвитку може сприяти їх економічному зростанню і розвитку та підвищенню добробуту їх населення. Ця група питань докладно розглядається у щорічних дослідженнях Секретаріату ЮНКТАД: “Доповідь про торгівлю і розвиток”. Ключова проблема тут – це взаємодія держави і ринкових сил у процесі економічного розвитку і в регулюванні зовнішньої торгівлі таким чином, щоб вона сприяла економічному розвитку держави.

У 60–90-х рр. ХХ століття в ряді країн Латинської Америки і в країнах Південно-Східної Азії отримали розвиток теоретичні концепції і комплекс практичних заходів, що отримали назву “імпортозаміщуюча і експортоорієнтована політика”. Наприклад, Бразилія у цей період за допомогою імпортозамінної політики значно розвинула свій промисловий потенціал і поступово стала переходити до експортоорієнтованої політики. Країни Південно-Східної Азії зробили акцент на експортоорієнтовану політику, суттєво зміцнили по ряду напрямів свої позиції на світовому ринку і значно просунули розвиток своєї економіки. Зазвичай перший напрямок торговельної політики передує другому.

При реалізації обох стратегій пануючим є протекціонізм. Першим розробки цієї проблеми закладені німецьким економістом Ф. Лістом, хоча ідея протекціонізму представляє тільки одну і не найважливішу частину його теоретичної розробки проблеми подолання господарської відсталості. Ф. Лист, був фактично прихильником, а не противником вільної торгівлі, вважаючи, однак, що вона допустима лише між країнами приблизно однакового рівня економічного і технологічного розвитку. Головну проблему Німеччини того часу, він бачив у ліквідації технологічної відсталості. На вирішення цього завдання і була спрямована вся система запропонованих ним заходів.

У главу кута Лист ставив формування “інтелектуального капіталу” через пізнання й освоєння накопичених людством ідей. Тому він виступав за всебічний розвиток загальної і спеціальної освіти, культури і навичок до професійної праці. У той же час він відзначав про важливість інвестицій в “матеріальні” компоненти капіталу, що ґрунтується на новітніх технологіях, і практичних знаннях, придбаних в процесі його експлуатації. Щоб прискорити доступ до останніх технологічних досягнень, Ф. Лист пропонував імпортувати відповідне обладнання, залучати іноземні інвестиції та зарубіжних фахівців.

Імпортозаміщуюча політика передбачає два напрями дій уряду:

– перше - це введення імпорتنих протекціоністських бар'єрів щодо тих галузей національної економіки, які передбачається захистити від іноземної конкуренції, створення сприятливих умов для їх розвитку та скорочення імпорту конкуруючих товарів;

– друге - це використання прямих і непрямих субсидій для галузей національного виробництва, що конкурують з імпортною продукцією, з тим, щоб підвищити конкурентоспроможність національних товарів на внутрішньому ринку і скоротити імпорт.

Зазвичай ці напрями поєднуються. Мета імпортозамінної політики – розвиток національної економіки. Наприклад, підвищення урядом мит на іноземні товари має на меті зменшити імпорт іноземної продукції і одночасно встановлює внутрішнє пільгове оподаткування або пільгові тарифи на елементи собівартості для національних підприємств, які виробляють аналогічну продукцію. Це скорочує витрати національних товаровиробників і дозволяє їм успішно боротися з іноземною конкуренцією на внутрішньому ринку. Зазвичай імпортозаміщуюча політика згортається у міру зростання внутрішнього виробництва.

Наступний етап – це перехід до експортоорієнтованого виробництва. З цією метою уряд здійснює заходи, що полегшують вивіз товарів, створює фінансові пільги для тих галузей, які виробляють експортну продукцію, і веде боротьбу за поліпшення збуту товарів на зовнішніх ринках. Зазвичай експортоорієнтована політика включає в себе зниження імпорتنих торговельних бар'єрів, оскільки цей шлях веде до здешевлення імпорتنих товарів, до зниження загального рівня цін в країні і тому до зниження витрат експортоорієнтованих галузей виробництва та підвищенню їх конкурентоспроможності.

Певний внесок у розширення промислового потенціалу вносить політика заміщення імпорту. Але з ряду об'єктивних і суб'єктивних причин, насамперед

внаслідок тиску ринкової стихії, відсутності комплексного підходу до розвитку, ця політика не завжди і не скрізь проводилася успішно. У результаті нерідко розвивалися галузі, не здатні сформувати основу економічної самостійності, з'являлися дрібні відсталі підприємства, рентабельність яких підтримувалася виключно протекціонізмом, створювалися виробництва з високим рівнем імпортової компоненти, що вело не до звуження, а до зростання імпортних потреб. При цьому більш висока ступінь забезпечення попиту на промислову продукцію місцевого виробництва досягалася, як правило, у країнах, які володіють більш ємним внутрішнім ринком, тобто де масштаби економіки і рівень її розвитку більш значні.

Перехід до стратегії експортної орієнтації дозволив країнам, що розвиваються певною мірою зняти обмеження, що накладаються на економічне зростання вузькістю внутрішнього ринку, відсталістю галузевих і технологічних пропорцій економіки. Однак особливістю міжнародного поділу праці є формування виробничої спеціалізації країн, що розвиваються під визначальним впливом економічних інтересів розвиненого центру світового господарства. А цей центр потребує лише в такому розвитку периферії, яке відповідає потребам монополістичного капіталу в самозростанні.

Політика, спрямована на заміщення імпорту, вимагала проведення інтервенціоністських заходів, метою яких був захист національних галузей від міжнародної конкуренції. Результатом було придушення експорту і зниження конкурентоспроможності на світових ринках. Отже, можна говорити про антиекспортний характер системи імпортозаміщення, оскільки інтервенціоністські заходи сприяють виробництву на внутрішній ринок, який стає більш прибутковим і менш ризиковим, ніж виробництво на експорт. Це впливає внаслідок:

1. Переоцінки валютного курсу національної валюти та інших прихованих або прямих імпортних субсидій, які стримують ціни на капітальні товари,

напівфабрикати і сировину недоступні на внутрішньому ринку, але необхідні для створення і управління імпортозамінних галузей (наприклад, виробництво автомобілів, машинобудування, нафтопереробні підприємства).

2. Швидких темпів інфляції, що сприяють більшій переоцінці валютного курсу і часто є чинником зростання бюджетного дефіциту (як частка у ВВП), що фінансується за рахунок зростання грошової маси.

3. Недостатні експортні стимули (як результат 1) і слабкі експортні можливості (як результат 2) призводять до отримання валюти нижче обсягів необхідних для фінансування критичного імпорту. Балансування досягається за рахунок державного перерозподілу валюти. Валютний контроль породжує режим повної неконвертабельності валюти, який позбавляє експортера можливості отримання прибутку від своїх експортних угод, перерозподіляє надходження експортера у іноземній валюті і здійснюючи ними платежів за міжнародними зобов'язаннями уряду.

Сприяння зростанню експорту і реінтеграція у світову економіку можуть бути успішним тільки при усуненні цієї антиекспортної політики. Це вимагає загальносистемних підходів для створення відповідних макроекономічних умов для орієнтації економічної поведінки на світовий ринок. Більш того, це зобов'язує до створення макроекономічних умов для економічної стабільності. Детально взаємозалежність факторів, що впливають на міжнародну конкурентоспроможність країни. Перший крок реформ включає лібералізацію зовнішньої торгівлі та впровадження конвертованості валют, другий крок включає девальвацію валют і інфляційний контроль шляхом ліквідації бюджетного дефіциту.

Під впливом попиту розвинених країн структурні зрушення у експорті країн, що розвиваються виражалися головним чином у зміні профілю сировинної орієнтації: у зміні співвідношення між експортом

сільськогосподарської і мінеральної сировини, між експортом гірничорудної сировини та паливно-енергетичних матеріалів при досить скромному зростанні промислового експорту, особливо трудомісткої продукції.

Розвиток експортного сектора, особливо там, де він здійснювався іноземним капіталом, носив в значній мірі анклавний характер і порівняно не суттєво вплинув на перебудову галузевої та технологічної структури економіки в цілому. Одночасно із зростанням залучення країн, що розвиваються у світове господарство, значно посилилася їх залежність від процесів, що відбуваються у розвинених в промисловому відношенні країнах, і їх чутливість до структурних та циклічних криз. Саме тому, незважаючи на зростаючу участь країн, що розвиваються в міжнародному поділі праці та розширення їх зовнішньої торгівлі, експортні надходження цих країн не забезпечували покриття їх потреб у фінансуванні розвитку національних економік (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Динаміка експорту країн, що розвиваються, млн. дол.

Роки	Експорт, fob	Імпорт, cif	Сальдо
1980	599757	496880	102877
1990	840994	797036	43958
2000	2052172	1916379	135793
2005	3815605	3425789	389816
2008	6293307	5746496	546811
2009	4988924	4661229	327695
2010	6407121	6020648	386473
2011	7785920	7321081	464839

Джерело:

Незважаючи на зростання країн, що розвиваються у світовому експорті та імпорті, воно не могло бути стійким (табл. 2). Зростання частки цих країн у світовій торгівлі відбувалося головним чином за рахунок перерозподільних процесів, зростання цін на сировинну продукцію і не підкріплювався відповідними зрушеннями у структурі економіки і фізичного обсягу експорту. До цього необхідно також додати, що у кризові періоди і посилювання

протекціонізму в окремі часові періоди на ринках промислових товарів, що спричиняло звуження попиту розвинених у промисловому відношенні країн частка країн, що розвиваються у імпорті розвинених країн в завжди зменшувалася.

Таблиця 2.

Частка окремих регіонів у світовому експорті (імпорті), в %

Роки	Країни, що розвиваються	Трансформаційні країни	Розвинуті країни
1980	29,5 (23,9)	4,2 (4,0)	66,3 (72,1)
1990	24,2 (22,2)	3,4 (3,9)	72,4 (73,9)
1995	27,7 (28,6)	2,4 (2,2)	69,9 (69,2)
2000	31,8 (28,8)	2,4 (1,6)	65,8 (69,7)
2005	36,3 (31,7)	3,4 (2,5)	60,3 (65,8)
2007	37,7 (33,2)	3,9 (3,3)	58,3 (63,6)
2008	39,0 (34,9)	4,6 (3,7)	56,4 (61,4)
2009	39,9 (36,7)	3,8 (3,2)	56,3 (60,1)
2010	42,0 (39,0)	4,1 (3,2)	53,9 (57,7)
2011	42,8 (39,8)	4,5 (3,5)	52,7 (56,7)

Сповільнився, а потім і повністю припинився чистий приплив зовнішніх ресурсів в країни, що розвиваються. На процесі відтворення в цих країнах важко відбилося різке скорочення обсягу і одночасно подорожчання кредиту внаслідок зростання відсоткових ставок і підвищення курсу долара, обмеження маси ліквідних коштів, що обертаються на міжнародному приватному ринку позичкового капіталу. Зростання бюджетних дефіцитів у розвинених капіталістичних країнах несприятливо вплинув на обсяг державної “допомоги розвитку”. Нарешті, колосальне зростання платежів країн, що розвиваються у вигляді прибутків з іноземних інвестицій та відсотків за зовнішніми позиками поставив багато з них на межу фінансового банкрутства.

У 1982 р. близько двох десятків країн, що розвиваються були змушені переглянути терміни погашення зовнішньої заборгованості, а деякі з них – і

виплату відсотків за позиками. У цих умовах західні банки стали згорнути кредитування країн, що розвиваються. У 1982 р. приплив приватних кредитів в ці країни склав всього 25 млрд. дол. проти 51 млрд. дол. у 1981 р., тобто знизився майже до рівня 1978 (24 млрд. дол.). Поновлення кредитів цим країнам було поставлено у жорстку залежність від згоди МВФ. Більш того, навіть обговорення перегляду умов державної або гарантованої заборгованості все частіше координуються тепер з переговорами про врегулювання приватних боргів.

У 1983 р. стабілізаційні програми МВФ здійснювали вже чотири десятки країн, що розвиваються, а це означало для них обмеження імпорту і бюджету, згортання інвестиційно-виробничих програм, а також зростаюче підпорядкування внутрішньої економічної політики рекомендаціям міжнародних кредитно-фінансових інститутів і ТНК і ТНБ, що стояли за ними.

Під впливом кризи структурна перебудова економіки країн, що розвиваються різко сповільнилася, а “Третє десятиліття розвитку”, оголошене ООН у 80-і рр., було практично зірвано, так і не розпочавшись. Звуження попиту розвинених капіталістичних країн на енергосировинні ресурси і жорсткість протекціонізму на імпорт промислових товарів з країн, що розвиваються привели до скорочення експорту, обмеження імпорту, згортання виробничих програм і, у кінцевому рахунку, призупиненню зростання ВВП у країнах, що розвиваються.

За минулі десятиліття залученість країн, що розвиваються у систему світового капіталістичного господарства серйозно змінилася, і певною мірою було поставлено питання про перспективи їх економічного розвитку. По-перше, відбулася зміна лідерів у верхньому ешелоні країн, що розвиваються. Від експортерів нафти лідерство перейшло до експортерів промислової продукції, які, маючи в своєму розпорядженні більш солідний виробничий і технологічний потенціал, виявилися більш пристосованими до мінливої кон'юнктури у

світовому господарстві. Однак проти розширення експорту промислових товарів з цих країн розвинуті капіталістичні країни стали останнім часом застосовувати новий протекціонізм, що серйозно ускладнює умови відтворення у країнах, що розвиваються, які здійснюють прискорену індустріалізацію. По-друге, майже всі великі позичальники на міжнародному ринку приватного капіталу, особливо промислові експортери, різко збільшили темпи свого розвитку. По-третє, більш повільними, але і більш стійкими темпами розвивалися великі країни з відносно ємним внутрішнім ринком і диверсифікованою промисловою структурою, менш залежні від зовнішніх факторів росту і відповідно від стихійних процесів, що відбуваються у центрі системи світового капіталістичного господарства. По-четверте, низькими темпами при мінімальних зрушеннях у галузевій і технологічній структурі економіки розвивалися країни нижнього ешелону.

За ці ж роки практично були нівельовані прийняті у рамках ООН вимоги країн, що розвиваються, зокрема програми НМЕП і вплив на важливі важелі державної господарської політики. Головним об'єктом неоколоніального наступу при множинності його цілей є економічний суверенітет країн, що розвиваються. Особливо чітко це було продемонстровано положеннями Вашингтонського консенсусу.

Фактично капіталістичні країни ведуть наступ, особливо за рахунок впровадження неоліберальних концепцій економічного розвитку, на економічний суверенітет країн, що розвиваються з метою послабити саму основу їх самостійної політики, взяти її під контроль, щоб зростання національної економіки відбувався лише настільки, наскільки це відповідало б зовнішньоекономічними завданням західних держав. Через посередництво МВФ і МБРР багатьом країнам, що розвиваються у числі заходів так званого “оздоровлення” економіки і методів господарської політики пропонуються

приватизація підприємств державного сектора, сприяння іноземному бізнесу і передача в руки приватних підприємців низки державних економічних функцій.

Отже, розвинені країни прагнуть полегшити своє впровадження у країни, що розвиваються, більшим “відкриттям” економіки цих країн для світового капіталізму. Цілком зрозуміло, “розчищення” поля діяльності для ТНК передбачає усунення одного з головних перешкод на шляху їхньої експансії – опори цих країн на державний суверенітет у сфері економіки. Адже державна економічна політика і держсектор країн, що розвиваються, як правило, відображають національні інтереси, специфічні вимоги їх розвитку, які ігноруються у ході неоколоніальної експансії, оскільки часто вони протистоять її глобальним завданням і вузькокорисливим цілям ТНК.

Таким чином, як імпортозаміщуюча, так і експортоорієнтована стратегії відводять значну увагу втручанню держави в дію ринкових сил. Розумна взаємодія ринкових сил і державного регулювання – це вирішальна умова ефективного зростання і розвитку національної економіки. Ринкові сили беруть участь у підтримці у рівновазі процесу економічного зростання. Однак держава зі свого боку має систематично втручатися в дію ринкового механізму, домагаючись оптимального вирішення виникаючих проблем і досягнення потрібних результатів. Стратегія експортної орієнтації у рамках збереження залежної системи відносин, не підтримана прогресивними перетвореннями економічної структури країн, що розвиваються і перебудовою міжнародних економічних відносин, не дала і не могла дати бажаних результатів. У цих умовах постійне залучення все нових і нових зовнішніх ресурсів стає об'єктивно необхідним елементом відтворювального процесу.

UNCTAD Handbook of Statistics. 2012. – U.N.: N.Y., Geneva, 2013. – P. 2-3.

International Financial Statistics Yearbook, IMF, Wash. – 2000. – 1068 p.

UNCTAD Handbook of Statistics. 2012. – U.N.: N.Y., Geneva, 2013. – P. 10-11.

International Financial Statistics Yearbook, IMF, Wash. – 2000. – 1068 p.